

Саркарова Д. М.

**ПАДЫШАЧЫЛЫК РОССИЯНЫН ТҮРКСТАНДАГЫ СООДА -
ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТЫНЫН МҮНӨЗҮ ЖАНА НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ**

Саркарова Д. М.

**ХАРАКТЕР И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В ТУРКЕСТАНЕ**

Sarkarova D. M.

**THE NATURE AND MAIN DIRECTIONS OF THE TRADE AND ECONOMIC POLICY
OF TSARIAN RUSSIA IN TURKESTAN**

Аннотация. Макалада XIX кылымдын экинчи жарымы — XX кылымдын башында Падышачылык Россиянын Түркстандагы соода-экономикалык саясатынын мүнөзү жана негизги багыттары каралат. Колониялык көзөмөл шартында Россия империясы Түркстанды жалпы империялык экономикалык системага кошууну максат кылып, аны негизги чийки зат булагы жана өнөр жай товарларын сатуу рыногу катары колдонгон. Пахта өндүрүшүн стимулдаштыруу империянын текстиль өнөр жайы үчүн чийки зат менен камсыздоодо маанилүү роль ойногон. Ошол эле учурда протекционисттик саясат жүргүзүлүп, орус өндүрүүчүлөрүн жана соодагерлерин коргоо максат кылынган. Макалада транспорттук инфраструктураны өнүктүрүү, товарлык-каржылык байланыштарды кеңейтүү жана алардын Түркстан элинин экономикасына жана социалдык-экономикалык абалына, аймактын салттуу чарба түзүмүнүн өзгөрүшүнө тийгизген таасири талданат.

Ачкыч сөздөр: падышачылык Россия, Түркстан, соода, экономика саясат, мүнөзү, негизги багыттары.

Аннотация. В статье рассматриваются характер и основные направления торгово-экономической политики царской России в Туркестане во второй половине XIX — начале XX века. В условиях колониального подчинения региона российская империя стремилась интегрировать Туркестан в общеимперскую экономическую систему, используя его в качестве источника сырья и рынка сбыта промышленных товаров. Стимулирование производства хлопка имело важное значение для обеспечения сырьём текстильной промышленности империи. Одновременно проводилась политика протекционизма, направленная на защиту российских производителей и торговцев. Анализируются меры по развитию транспортной инфраструктуры, расширению товарно-денежных отношений, а также их влияние на экономику и социально-экономическое положение народов Туркестана в ходе трансформации традиционной хозяйственной структуры региона.

Ключевые слова: царская Россия, Туркестан, торговля, экономика, политика, характер, основные направления.

Annotation. The article examines the nature and main directions of the trade and economic policy of Tsarist Russia in Turkestan during the second half of the 19th century and

the early 20th century. Under conditions of colonial subjugation, the Russian Empire aimed to integrate Turkestan into the imperial economic system, using it as a primary source of raw materials and a market for industrial goods. Stimulating cotton production played a significant role in supplying raw materials to the empire's textile industry. At the same time, a protectionist policy was implemented to safeguard Russian producers and merchants. The article analyzes measures to develop transport infrastructure, expand trade and financial relations, and their impact on the economy and socio-economic condition of the peoples of Turkestan amid the transformation of the region's traditional economic structure.

Key words: Tsarist Russia, Turkestan, trade, economy, politics, character, main directions

Кириш сөз. Россия империясынын Борбор Азиядагы мусулман ээликтерин каратып алгандан кийин өзүнүн экономикалык кызыкчылыктарын ишке ашырууга киришкендиги белгилүү. Албетте биринчи кезекте кошулган жерлерди империялык тизимге кийрүү, коопсуздукту камсыз кылуу маселелери коюлганы менен анын жүрүшүндө экономикалык иш чаралар да ишке ашырыла берген. Жаңы аймактардын каратылышы империя үчүн тышкы өлкөлөр менен байланышуу жолдорун көбөйткөн. “Орто Азияны басып алганы менен Россия өзүнүн аскерий-саясий жана дипломатиялык позицияларын, башкысы колониялык держава катары бир топ күчөтүп Казакстан жана Түркмөнстан менен Каспий деңизинин жээгине, Афганистан, Кытай, Иран жана Индия менен чек араларга чыгууга бир катар пайдалуу нерселерди алды” [1, 9]. Россиянын протекционисттик саясаты Борбордук Азияга өнөр жай товарларын экспорттоого жана ал аркылуу өткөн соода жолдорун көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк берген. Бул дегендик Россиянын өзүнүн экономикасын коргоо максатында башка өлкөлөрдүн товарларына, кызматтарына чектөө киргизүүсү болгон. Мисалы, импорттук бажы төлөмдөрүн жогорулатуу, квоталарды киргизүү, чет элдик товарларга чектөө коюу ж.б. Ошондой болсо да пахтачылыкты өнүктүрүүнүн стимулятору катары калыптанышына жардам бергенин белгилей кетүү керек. Тышкы соодада орус Түркстаны орус буржуазиясынын плацдармы болуп калган, жергиликтүү көпөстөрдүн жардамы менен Батыш Персиянын базарларын өздөштүрүүгө шарттар жаралган. Мындан улам падышачылыктын соода экономикалык мүмкүнчүлүктөрү кеңйген жана Түркстандагы соода сатык иштеринде сырткы атаандаштыкты көзөмөлдөп турууга жетишкен. Ошол убактагы курчуп турган англо-орус атандашуусунун шарттарында бул кадамдар абдан мааниге ээ болчу. Эске салсак, аталган аймактар каратылганга чейин эле орус падышачылыгы чыгыштагы мусулман ээликтери менен соода сатык мамилелерин жүргүзүп келген. Падышачылык соода ишин жандандыруу менен саясий таасирин күчөтүүнү көздөп, Хива менен Бухарага бир нече ирет өз адамдарын жиберген. Мындан улам 1841—42-жылдары эле үч расмий визит жасалган. Ушундай жолдор менен бир катар сүйлөшүүлөрдөн кийин, 1868-жылы 29-январда Кудаяр хан менен К.П. Кауфман соода келишимине кол коюшкан. Документ соодага арналганы менен анын түпкү максаты башкада болгон [2, 187]. Бул келишим иш жүзүндө Кокондун Орусияга вассалдык көз карандылыгын алып келген. Мындай кадамдардын баары орус соодасына экономикалык кызыкчылыкка каараганда алгач саясий мүдөөлөр коюлгандыгынан кабар берет. Түзүлгөн геосаясий кырдаалда улам Россия империясы чыгышка илгерилеп жылуусунда соодага олуттуу маани берген. Орто Азиянын экономикасын жана аны империянын кызыкчылыгында кайра куруунун жолдорун активдүү изилдөөгө алынган. XIX кылымдын 20-30-жылдарында эле орус

саякатчыларынын эмгектери пайда болуп, анда аймактын жаратылыш байлыктары жана аны пайдалануу жолдору кеңири сүрөттөлгөн. Бул ландшафт Фергана өрөөнүнө бир топ илимий экспедициялар жөнөтүлүп, алардын жыйынтыгында тарыхый-географиялык жана этнографиялык ж.б. тариздеги эмгектер жаралган. Экинчиден Россия менен товар алмашуу да күчөтүлгөн.

Изилдөөнүн натыйжалары. 1850-жылдары Орто Азия чөлкөмүндөгү орус соодасынын келечегин талдоого алган атайын тарыхый-экономикалык эмгектер пайда болгон. Мисалы, П.Н. Небольсиндин [3] эмгектеринде Орто Азия хандыктарындагы сооданын абалы, өндүрүштүн деңгээли, акча жүгүртүүсү тууралуу кызыктуу фактылар келтирилген. П.И. Пашино[4] аттуу автордун изилдөөсүндө Түркстан аймагы менен сооданы өнүктүрүү, ошондой эле аймактагы соода жүгүртүүнү жана керектөөнү көбөйтүү проблемасы тууралуу саякатчынын ойлору баяндалган. Бул эмгектердин баарына аймактын экономикалык турмушун сүрөттөө мүнөздүү болгон. XIX кылымдын 60-80-жылдарында Орто Азияда жана Жакынкы Чыгышта XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башында англо-орус атаандаштыгы туу чокусун жетип, Орто Азия маселеси ушул мамилелердин алкагында баяндала баштаган. Акырындап Түркстандын каратылышы менен соода байланыштарында нукура экономикалык кызыкчылыктар алдыга чыга баштаган. Мындан улам XIX кылымдын 90-жылдарынан баштап райондо пахтачылыкты, жибекчиликти жана ирригацияны өнүктүрүүгө арналган атайын эмгектер пайда болгон. Экономикалык өнүгүүнүн тынчтык фазасы Түркстан аймагынын айыл чарба маселелерин чагылдыруу багытында императордук тарыхнааманын мүнөзүн аныктаган. Бир топ изилдөөлөрдө ошол учурларда Россиянын рыногу Түркстандын пахтасына аябай муктаждыгы тууралуу көз караштар үстөмдүк кылган. Албетте XX кылымдын башында мындай чийки заттын жарымы Орусияга чет өлкөлөрдөн – Египеттен, Британиялык Индиядан, АКШдан жана башка өлкөлөрдөн ташылып келген. Бирок Россия үчүн Түркстан абдан ыңгайлуу болгон. Ушул жагдайды эске алып айрымдары Россиянын Борбор Азияга “пахтадан” көз карандылыгы жөнүндө айтууга эч кандай негиз жоктугун назарга алышат. 1867-жылы Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөндөн кийин орус өкмөтүнүн соода саясатында активдүү өзгөрүүлөр башталган. Түркстанды биртоло Орусиянын түбөлүктүү курамына киргизүүнү максат кылган орус өкмөтү биринчи күндөн Түркстанган экономикалык үстөмчүлүк орнотуунун негизги рычагы катары соодага өзгөчө көңүл бөлгөн Түркстандагы орус көпөстөрү 15 жылга чейин бажы салыгынан, аскерге кызмат кылуу жана башка мамлекеттик милдеттерден кутулушкан. Азиялык соодагерлердин мурунку жеңилдиктери жоюлган., бирок зекет системасы сакталып кала берген [5, 369-370]. Аймак Россия империясына кошулгандан кийин, падышалык мыйзамдардын жөнгө салынышына өткөндүктөн, аны менен соода кылуунун мүнөзү табигый түрдө өзгөргөн. 1886-жылда кабыл алынган «Жобо» боюнча Түркстан чөлкөмүндө соода иштери негизинен жергиликтүү аскер бийликтери тарабынан жөнгө салынган, алар соода операцияларында аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алышкан. Тактап айтканда, Россиянын Түркстанында «жергиликтүү» соодагерлер жана ишкерлер үчүн соода жана кол өнөрчүлүк укугуна күбөлүк алуу системасы түзүлгөн, ченөө, өлчөө жана тараздардын бирдиктүү системасы киргизилген. Аймакта соода төлөмдөрү киргизилген, бирок бир катар товарлар үчүн алымдар алынып салынган. Негизинен аймактагы сооданы көзөмөлдөөнү кийинчерээк Орто Азия хандыктарында да иштеген орус бажы мекемелери жүргүзгөн.

Кыргызстады түштүк аймактарынан айырмаланып түндүк жергелеринде ярмаркалар уюштурулган. Өкмөттүн орус жана жергиликтүү соодага болгон стимулдары, базарларды өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү, жарманке, соода түйүндөрүн ачууга көмөктөшүү, бажы чектөөлөрүн жоюу чөлкөмдү экономикалык турмушуна оң таасирин тийгизген. “Жарманкелер негизинен барууга жана товарды жеткириүүгө ыңгайлуу көчмөндөрдүн көчүү маршруттарынын тоомдоруна, уюштурулуучу. Кыргызстандын шартында жарманкелер түндүктө гана пайда болгон. Бизге Ат-Башы, Каркыра жана Олук-Ата талаа жарманкелери, Пишпек, Токмок, жана Прежевал шаар жарманкелери белгилүү”[5, 371]. Ал эми Фергана өрөөнүндө базарларды көбөйтүү колго алынган. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында базар соодасы да өнүккөн. Шаардык эле эмес, айылдык базарлар да ири соода жүгүртүүсү менен өзгөчөлөнүп турган. 1914-жылы Түштүк Кыргызстандын аймагында эле 19 базар пункту болгон [6,73].

Россиянын курамына кирүү менен Борбордук Азиянын экономикалык модернизациясынын эң маанилүү шарты бул жерде адамдарды жана жүктөрдү тез жана масштабдуу ташууну камсыз кылган орус темир жолдорунун пайда болушу болгон. Айрыкча бул байланыштар Закаспий жана Оренбург-Ташкент темир жолдору курулгандан кийин чыңдалып, ал Европалык Россия менен Түркстан чөлкөмүнүн ортосундагы сооданы көбөйтүүнүн катализатору болуп калды. Анткени жергиликтүү жана орус текстиль өнөр жайы абдан муктаж болгон пахта өндүрүү жана сатып алуу маанилүү болгон. Пахта менен соода жүгүртүү тынымсыз өсүүгө багыт алган. “Экинчи жагынан алар пахта эгүүчү райондорго жакын өтүп, ал жактан пахтаны экспорттоо оңой болгон. Ошондой эле күрүч, кургатылган мөмө-жемиш, пахта майы, минералдык сырьё, түстүү металлдар, май, мазут, керосин, туз, жибек, жүн жана башка көптөгөн товарларды экспортко чыгарышкан”[7, 96-103]. Түркстанда темир жолдор курулгандан кийин улуттук деңгээлдеги товар жүгүртүү жаралып, өнүгүп, ички бирдиктүү рыноктун калыптанышында маанилүү фактор болгон[8, 147].

Орто Азиядан Россияга пахтадан тышкары жибек да ташылып турган. 1892-1907-жылдарда Орто Азиядан жибектин экспорту 6,1 миң пуддан 84,7 миң пудга чейин өскөн Фергана облусу жибек өстүрүүнүн негизги аймактарына кирген[9,153]. Россия Түркстандан пахта продукциясын (75%), мал жандыктарын (10%), кургак жана жаңы азыктарды (4%), пахта майын (3%), балыкты (2,5%) ташып турган. Түркстанга Россиядан жарым фабрикат жана даяр текстиль буюмдары (41%), тамак-аш азыктары (13%), металл буюмдары (11%), нан азыктары (7%), химиялык продуктылар, айнек жана фарфор буюмдары алынып келип турган[10, 137].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда Россиянын Түркстандагы соода-экономикалык саясаты ири өзгөрүүлөргө алып келген. Бирдиктүү акча, чен өлчөм системасы, бажы төлөмдөрү киргизилип, банк ишмердүүлүктөрү, насыя берүү жана инвестиция жолго коюлган. Бирок, бул саясатта протекционисттик мүнөз орун алган. Анын негизги өзгөчөлүктөрү империялык соода кызыкчылыктарын коргоодо жана Түркстанды Россияга сырьё берүүчү гана аймак катары кармоо саясатында ачык байкалат.

Фергана өрөөнүндө байыртадан бери калыптанып калган соода сатык иштериндеги карым-катыштагы тең салмактуулук бузула баштаган. Эгерде мурда көчмөн кыргыздар менен отурукташкан өзбек, тажик калктарынын ортосунда соода сатык мамилелери тарыхый жактан калыптанган жол менен жүргөн болсо эми жаңы коңшулар пайда болгон.

Соода мурдагыдай эле отурукташкан жамааттардын өкүлдөрүнүн колунда калган. Аларга орус соодагерлери жана бай отурукташкандар кошулган. Мал чарбасы мурдагыдай эле көчмөндөрдүн колунда калганы менен акырындап орус жана жергиликтүү соода буржуазиясынын көзөмөлүндө болгон рынокко көз каранды болуп калган.

Колдонулган адабияттар

1. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867 – 1917) / Ф.Исхаков. Ташкент: Фан, 1997. -С. 9.
2. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. Бишкек-2009.-187-б.
3. Небольсин П.Н. Очерки торговли России со Средней Азией.СПб.: ИРГО, 1855.456 с.
4. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. СПб. : Тип. Тиблена и К° (Неклюдова), 1868. 179 с.
5. Кененсариев Т.Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917)-Б., 2019. 369-370-б.
6. Статистический обзор Ферганской области за 1914 год. – Скобелев, 1917. – С. 73.
7. Авазов, Э. А. Железные дороги в политической и социально-экономической жизни Ферганской долины в конце XIX - начале XX вв // Индустриальное строительство в Центральной Азии: историческое значение для региона: материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня открытия Туркестано-Сибирской железной дороги, Барнаул, 29 октября 2020 года. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2020. – С. 96-103.
8. Волков И.В. Торгово-экономические связи России с Туркестаном (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Вестник СГСЭУ. Саратов. 2010. № 3.с.147
9. Авазов Э.А. Фергана өрөөнүндө индустриалаштыруунун башаты жана өнүгүшү(XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы)// А. Мырсабеков атындагы ОшМПУ жарчысы илимий-усулдук журналы. 2022-ж. №2. 153-б.
10. Алимджанов Б. А. Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве: вторая половина XIX – начало XX вв.: дис. ... канд. ист. наук. 07.00.03 – Всеобщая история. Санкт-Петербург, 2016. -С.137

Автор тууралуу маалымат:

Саркарова Давлатхон Махамадовна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абадмамлекеттик университети, Тмаг-1-24 гр. магистранты, e-mail: D75707154@gmail.com, тел.: 0557 110026
Саркарова Давлатхон Махамадовна - магистрант группы Тмаг-1-24, Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова,
e-mail: D75707154@gmail.com, тел: 0557 110026

Sarkarova Davlathon Mahamadovna - Master's student of group Tmag-1-24, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, E-mail: D75707154@gmail.com, phone: 0557 110026